

В. М. МАТЯХ (Київ)

Медієвістика на сторінках “Українського історичного журналу”

Із становленням історії як науки поряд з монографічними дослідженнями утверджуються і поступово здобувають все більшого поширення так звані малі форми наукових студій, які переважно зматеріалізуються у журнальних публікаціях. Відповідно це перетворює фахову періодику на своєрідний “лакмусовий папірець” для виявлення стану історичної науки в цілому або її окремих галузей на тому чи іншому часовому відрізку розвитку. Досить точно сутність періодичного видання, а саме такого його різновиду, як часопис, визначив свого часу академік Михайло Грушевський. “Вважаю взагалі, — писав він у своїх споминах, — що журнал, як дискусійна трибуна, де до певних тез підходиться з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з біжучого літературного життя і ведеться полеміка з загрозливим і ворожим, має величезне значення для формування і уявлення світогляду, для орієнтування в життю і культурнім та науковім матеріалі. Ніякі популяризації, курси, хоч би як талановиті, не можуть дати стільки для формування критичного почуття, здібності в добиранні матеріалу і його використуванню, зрозуміння завдань своїх як члена певного громадського колективу, як журнал, скільки-небудь серйозно поставлений, широко і послідовно відданий певним програмним завданням”¹. Ця влучна характеристика не втратила своєї актуальності й донині. Адже саме журнальні статті, завдячуючи своєму невеликому обсягу та значно пришвидшеним (порівняно з монографічною продукцією) темпам проходження шляху від свого створення до читачької аудиторії дозволяють своєчасно поставити в епіцентр наукових інтересів назрілі проблеми, загострити увагу на питаннях дискусійного характеру, організувати широку полеміку, виявити малодосліджені або взагалі непідняті на поверхню пласти історичного минулого.

На жаль, в українській історіографії традиційно склалося так, що історичні часописи не дістали тут належного поширення, як, наприклад, в країнах Західної та Південно-Західної Європи, зокрема, в Польщі та Німеччині. Нетривким виявився і період їхньої життєдіяльності. Зокрема, лише 24 роки проіснував перший в Україні часопис історичного профілю “Киевская старина”. Недовго протрималися літературно-публіцистичні журнали “Україна” та “Науково-літературний вісник”, в яких вміщувалися й історичні матеріали, історико-партійні та історико-політичні часописи 20—30-х рр. Сумна доля спіткала і неперіодичний “Збірник історично-філологічного відділення ВУАН”. Дещо більше в цьому відношенні поталанило лише започаткованим 1892 р. у Львові “Запискам Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, на причинах чого навряд чи варто тут зупинятися. Зазначимо лише, що в 1947 р. видання ЗНТШ було поновлено за кордоном. В цілому ж ситуація склалася так, що фактично з початку 30-х рр. і до 1957 р. українська історична наука не мала свого постійного періодичного друкованого органу. З іншого боку, такою ситуацією пояснюється універсальність вітчизняних

історичних часописів, на шпальтах яких знаходять відображення весь багатогранний та багатівіковий історичний процес на етнічних теренах України.

Отже, 40-річний ювілей “Українського історичного журналу” стає слушною нагодою, скористатись якою варто для того, щоб на аналізі його публікацій спробувати реконструювати хоча б у загальних рисах розвиток за ці 40 років такої важливої галузі історичної науки, як медієвістика, котрій, на жаль, в Україні практично до кінця 80-х рр. не надавалося належної уваги, а середина 90-х рр., відкривши перед науковцями можливість вільно працювати в цій галузі, поставила на шляху її розвитку перепони вже іншого, матеріального характеру.

Узагальнити ж картину, що склалася на сьогоднішній день в українській медієвістиці*, варто хоча б виходячи з того, що саме її стан протягом будь-якого хронологічного відтинку часу найбільше характеризує загальний поступ української історичної науки, оскільки медієвістична проблематика охоплює майже тисячолітній період історичного розвитку українського народу, “сповнений важливими подіями та явищами соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного характеру”, і нерозривно пов’язана з суміжними гуманітарними і спеціальними історичними дисциплінами². Історіографічний же відрізок часу в сорок останніх років позначений надзвичайною неоднорідністю, що породжує в наукових колах як всередині країни, так і за її межами не завжди об’єктивні, а інколи зовсім неадекватні дійсності уявлення і оцінки. Зокрема, явним перебільшенням є визначення історіографічного процесу цього періоду в Україні за допомогою епітету “трагічний”³, а тим більше твердження про те, що в 70-х рр. практично було припинено розвиток української історичної науки⁴. У цьому контексті варто зауважити, що історіограф не має права формувати в свідомості читачького загалу упереджене, націлене на кон’юнктурні інтереси уявлення про ступінь розвитку наукових знань, їх тематичну та суспільну спрямованість. Отже, показувати стан медієвістичних досліджень в Україні впродовж 60—80-х рр. лише в негативному плані (а ця тенденція, на жаль, має місце в сьогоднішній науці) було б справою несправедливою, як, до речі, й продовжувати дивитися на цей процес крізь рожеві окуляри. Тут підходи повинні бути надзвичайно виваженими. Процес був досить складним і неоднозначним. І досить яскраво цю неоднозначність засвідчують матеріали зі шпальт “Українського історичного журналу”.

Часопис започатковано в часи, коли в республіці продовжували діяти, а подекуди й набували нової чинності, усталені на попередньому етапі (30—40-ві рр.) закономірності розвитку історичної науки з перевалюванням догмату партійної ідеології, тиском державної бюрократії, наданням пріоритетності проблематиці революційного руху та соціалістичного будівництва, викривленості історичного процесу у бік історії соціалістичного та комуністичного суспільства та їх ідейних керівників — КПРС й КП України. Це наклало відповідний карб і на єдиний в республіці історичний часопис, відразу ж зумовивши специфічне пропорційне співвідношення публікацій з так званої дожовтневої тематики і радянського періоду явно не на користь першої (протягом майже трьох десятиріч це співвідношення зберігалось в досить усталеній пропорційності 1:25). І все ж, завдячуючи роботі редакційного колективу, в першу чергу тих відомих не тільки в республіці, а й далеко за її межами фахівців-медієвістів (І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, І. П. Крип’якевич, М. Ф. Котляр, Ф. П. Шевченко), які в різні роки входили до складу редколегії, а деякі з них (Ф. П. Шевченко) тривалий час очолювали її, медієвістична проблематика із сторінок “Українського історичного журналу” упевнено прокладала шлях до широкого читачького загалу. В ці-

лому протягом 60—80-х рр. в часописі було надруковано майже 400 праць з української історії доби раннього та пізнього феодалізму (зазначимо, що сюди включено і праці джерелознавчого та історіографічного характеру, а також з проблем спеціальних історичних дисциплін). В хронологічному відношенні пріоритет серед них належить публікаціям з давньоруської тематики та історії України другої пол. XVII—XVIII ст. За проблемним поділом матеріали часопису підпорядковувалися актуальній тематиці економічної, соціальної та суспільно-політичної історії України, що розроблялася в 60—80-х рр. провідними вітчизняними центрами українознавства.

Зокрема, з історії Київської Русі на сторінках "Українського історичного журналу" висвітлювалися питання слов'янського етногенезу та переростання слов'янських племінних союзів у територіальні об'єднання (М. Ф. Котляр, В. П. Петров, О. М. Приходнюк); основних етапів розвитку слов'янської ранньосередньовічної державності (В. Д. Королюк, О. П. П'яков); формування територіальних кордонів Київської Русі та адміністративно-територіального устрою давньоруських земель (О. К. Зайцев, М. М. Корінний, А. Поппе, В. М. Ричка); місця та ролі інородних етнічних елементів у процесі формування давньоруської народності (І. О. Молодчикова, О. П. Толочко).

Окремою групою варто виділити статті, в яких ставилися і вирішувалися важливі проблеми теоретичного та методологічного характеру, зокрема, виявлення теоретичних основ дослідження етногенезу (М. Ю. Брайчевський); ідеї давньоруської етнокультурної єдності в історичному розвитку східного слов'янства (М. Ф. Котляр, В. Т. Пашуто); стану і перспектив вивчення слов'янської культури (М. Ю. Брайчевський) та характерних рис феодалізму в Київській Русі (В. Й. Довженок) тощо.

Чільне місце на сторінках часопису посідала проблематика, пов'язана з дослідженням соціально-економічного та політичного розвитку давньоруських міст, оформлення зверхності київського князя над удільними князівствами. Так, на основних проблемах історії давньоруського міста зосередив свою увагу М. Ф. Котляр. М. Ю. Брайчевський, В. М. Бейліс та В. П. Петров спробували дослідити першопочатки м. Києва та походження його назви. У фокусі наукових інтересів О. Б. Головка, В. П. Довженка та П. П. Толочка виявилися питання політичного лідерства Києва в період феодальної роздробленості. Досліджувалися також і локальні епізоди в історії інших міст Київської Русі.

Помітне місце в "Українському історичному журналі" приділялося питанням зовнішньополітичної діяльності київських князів, зокрема, міждержавним стосункам Русі з Візантією (А. М. Сахаров), Угорщиною (Я. І. Штернберг), Польщею (О. Б. Головка), Болгарією (П. Атанасов); боротьбі Давньоруської держави з оточуючими кочовими племенами (В. М. Добрушкін, А. М. Кирпичников, Л. М. Рутківська).

В галузі соціально-економічної історії автори статей зосереджували увагу насамперед на питаннях складання феодального землеволодіння в Давній Русі (М. Ф. Котляр), становлення поземельної форми данини в IX—X ст. (О. П. Толочко), характері соціальних конфліктів та специфічних формах виявлення соціального протесту (М. Ю. Брайчевський, В. Т. Пашуто, І. В. Фроянов та інші). В цілому в 60—середині 80-х рр. соціально-економічна проблематика історії Київської Русі на сторінках часопису помітно поступалася місцем темам суспільно-політичної історії. Недостатньо висвітлювалися також питання культурного життя Давньоруської держави (з них більш-менш компактний блок становлять хіба що матеріали з історії Софійського собору в Києві та історії давньоруського літописання).

Варто зауважити, що з поля зору науковців (а відповідно і редколегії журналу) майже випала литовсько-польська доба української історії

(причому ця диспропорція зберігається й донині). Вона представлена на сторінках часопису надзвичайно скупю як в кількісному, так і тематичному відношенні. Першість в цій групі матеріалів посідають публікації з історії повалення монголо-татарського іга, ролі в цьому населення українських земель (Л. Г. Мельник, Н. С. Рашба, Ф. М. Шабульдо), його боротьби в XV—XVI ст. з турецько-кримськими завоюваннями (В. А. Крот); політичного підпорядкування земель Південно-Західної Русі, зокрема Київського князівства, Великому князівству Литовському (Ф. М. Шабульдо).

Натомість безперечне лідерство серед статей і повідомлень з проблем української медієвістики в “Українському історичному журналі” протягом трьох перших десятиліть (як, до речі, і на наступному етапі) закріплюється за студіями з історії України XVII—XVIII ст. В журналі було вміщено комплекс оглядових статей з соціально-економічної проблематики (переважно стосовно Лівобережної України). Їх автори (І. О. Гуржій, О. І. Гуржій, П. В. Михайлина, О. І. Путро, І. С. Слабеєв, М. М. Ткаченко, І. Г. Шульга та ін.) головну увагу зосередили на питаннях ролі та місця окремих класів-станів та диференційних процесах в соціальній структурі українського суспільства, промислового розвитку окремих регіонів українських земель, проблемах розвитку товарного виробництва та зміцнення торговельно-економічних зв’язків України з сусідніми державами у пізньофеодальну добу. Було також розглянуто основні засади соціально-економічної політики гетьманської адміністрації в роки Визвольної війни (В. О. Голобуцький), виявлено закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків (О. І. Гуржій, М. Ф. Котляр, Л. Г. Мельник). Серія публікацій присвячена питанням поземельних відносин в Україні, зростанню великого фільваркового землеволодіння козацької старшини та збідніння (а згодом і закріпачення) мас рядового козацтва і селянства (Т. А. Балабушевич, О. І. Гуржій, В. О. Маркіна, В. О. Пірко, Д. Л. Похилевич, В. Серчик). В працях І. Д. Бойка, Д. І. Мишка, О. М. Подградської, О. М. Пономарьова, П. М. Саса, В. О. Щербака та інших дослідників розглянуто ряд питань економічно-адміністративного розвитку міст, а також промислово-мануфактурного виробництва в XVI—XVIII ст.

В суспільно-політичній проблематиці превалюють дослідження зовнішньополітичних відносин (Л. В. Олійник, В. О. Романовський, Н. С. Рашба, Я. Р. Дашкевич, В. М. Кабузан, В. А. Дядиченко), боротьби з турецько-татарською агресією (Л. Підгородецький, Г. О. Санін, К. І. Стецюк).

Окрему групу становлять публікації з історії українського козацтва, хоча більшість з них має вузькотематичну спрямованість. Постановочним характером з-поміж них відзначаються статті М. Ф. Котляра “Хто такі бродники: до проблеми виникнення українського козацтва” (1969, № 5) та Б. М. Флорі “З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-ті — 90-ті роки XVI ст.)” (1976, № 8).

Найбільш системно на етапі 60-х — початку 80-х рр. в журналі представлена тематика соціальних та національно-визвольних змагань українського народу у XVI—XVIII ст. Серія публікацій присвячена першим козацьким повстанням та соціальній боротьбі населення українських земель напередодні та в роки Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (В. М. Кулаківський, Д. І. Мишко, Ю. А. Пінчук, В. С. Степанков, В. О. Щербак), участі українського населення в селянських війнах у Росії в другій пол. XVII—XVIII ст. (Д. І. Мишко, І. Г. Рознер, К. І. Стецюк, Ф. П. Шевченко та ін.), опришківському (В. В. Грабовецький) та гайдамацькому рухах (В. В. Грабовецький, І. О. Гуржій, В. М. Кулаківський, Г. Ю. Храбан, Ф. П. Шевченко та ін.). Важливі теоретичні питання дослідження розвитку соціальної бо-

ротьби в Україні порушили у своїх студіях І. Д. Бойко та В. А. Смолій. О. К. Касименко зосередив увагу на актуальних аспектах дальшої наукової розробки історії Визвольної війни українського народу. В. В. Крижанівська зробила акцент на проблемі взаємозв'язку національно-визвольної боротьби населення Правобережної України та зовнішньої політики уряду Речі Посполитої.

Поряд з традиційною для української історіографії проблематикою на сторінках "Українського історичного журналу" започатковується вивчення питань, пов'язаних з світоглядом та формуванням свідомості окремих класів-станів українського суспільства в кінці XVI—XVIII ст. (І. П. Крип'якевич, П. І. Натиак, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко); розробляються питання його духовності та культурного розвитку (О. М. Дзюба, Я. Д. Ісаєвич, В. Д. Литвинов, В. В. Панашенко, З. І. Хижняк, Н. А. Шип та ін.).

Разом з тим в окремих студіях порушуються і проблеми загальнометодологічного характеру, зокрема, визначення теоретичних основ дослідження етногенезу (М. Ю. Брайчевський); етапів формування української народності (Г. Я. Сергієнко); застосування порівняльно-історичного методу в дослідженні пізнього феодалізму (О. С. Компан). Постановочним характером позначені також статті І. Д. Бойка "До питання про державність українського народу в період феодалізму" (1968, № 8) та А. П. Смирнова "Про виникнення національно-визвольних рухів у Росії" (1970, № 10).

В той же час не можна скидати з рахунку і того факту, що більшість публікацій в перші три десятиріччя існування "Українського історичного журналу" несе на собі відгомін тих загальних тенденцій, що визначали в цей час поступ радянської медієвістики. Насамперед це відбилося на тематичному доборі матеріалів, зумовивши в окремих випадках їх деяку однобокість, а також хронологічну одноманітність, довільність в оперуванні історичними фактами на догоду наперед заданим тезам і концепціям. На сторінках часопису мали місце такі негативні явища, "як догматизм і антиісторизм, начотництво і цитатництво, кон'юнктурність, ювілейне славослов'я", спрощення складного історичного процесу⁵. Особливо цим позначені публікації історіографічного характеру, які, замість того щоб науково узагальнити набутий в медієвістиці досвід дослідження тих чи інших проблем, цілковито підпорядковувалися примарним цілям боротьби з фальсифікацією минулого українського народу. Здебільшого складний і багатоаспектний історичний процес в Україні подавався крізь призму теорій "єдності походження і спільності всього історичного і культурного розвитку" українського і російського народів, позитивного значення акту "возз'єднання двох братніх народів" 1654 р., "економічного і культурного розквіту України у складі Російської держави" тощо.

Якісні зрушення, що сталися в дослідженні медієвістичної проблематики в Україні на зламі 80—90-х рр., позитивно позначилися і на публікаторській діяльності "Українського історичного журналу". За останнє десятиріччя на його сторінках майже в півтора рази збільшилася кількість матеріалів з українського середньовіччя, розширилася тематика, посилювалося джерельне підґрунтя викладу та теоретична аргументованість авторських висновків. Звільнення історичної науки від ідеологічного тиску та прихід у неї нової генерації дослідників, а також зростаюча майстерність медієвістів середнього покоління сприяли збільшенню студій в рубриках "Методологія та методика історичних досліджень", "Новий погляд на проблему", "Маловідомі сторінки історії". У 1996 р. в часописі з'являється нова рубрика "Проблеми української медієвістики".

Як дискусійні на шпальти часопису було винесено студії "Давньоруська народність" і "Київська Русь: результати та перспективи дослід-

жень” (О. П. Моця), “Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі” (М. Ф. Котляр), “Становлення української феодальної державності (О. І. Гуржій, В. А. Смолій), “Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми” тощо. На нових методологічних підходах побудовані розвідки “До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівства” (М. Ф. Котляр), “Чи існувала ”балтійська цивілізація” раннього середньовіччя” (М. В. Котляр, О. П. Толочко), “Про еволюцію назви Русь в етнополітичній історії України” та “Про характер соціальних конфліктів у Київській Русі” (В. М. Ричка), “Українська козацька держава”, “Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті” та “Про деякі дискусійні питання історії Коліївщини” (В. А. Смолій), “До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XVI — першій половині XVII ст.” (В. О. Щербак), “Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст.” (О. І. Гуржій), “До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст.” (В. М. Горобець) тощо.

Чільне місце серед публікацій посіли розвідки з релігійної тематики, історії української церкви. Зокрема, серію статей присвячено християнізації Давньоруської держави (А. Жуковський, М. М. Корінний, М. Ф. Котляр, О. М. Рапов, О. П. Толочко); розглянуто церковний устрій Київської Русі, повсякденне життя давньоруських монастирів (В. М. Ричка), становище української православної церкви між двома уніями (1569 і 1596 рр.) та в роки Хмельниччини (М. В. Харишин), її взаємини із східними патріархами (Б. М. Флоря) й російською митрополією в IX—XVIII ст. (В. Косик, О. М. Шевченко). Заслужують на окрему увагу також дослідження “Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідей унії церков” (Н. І. Кочан) і “Артикули Берестейської унії 1596 р.” (Л. В. Тимошенко).

Відзначення 500-річчя виникнення українського козацтва та 400-річного ювілею будівничого Української держави другої половини XVII ст. гетьмана Б. Хмельницького позитивно позначилося на активізації досліджень в галузі козакознавства та українського державотворення. Протягом 90-х рр. в “Українському історичному журналі” було вміщено „рунтовні розвідки з історії формування українського козацтва (О. Б. Головка, Г. Я. Сергієнко, В. О. Щербак); козацьких повстань кінця XVI — першої пол. XVII ст. (С. А. Лепявко, В. А. Смолій, В. О. Щербак); розглянуто роль Запорозької Січі як консолідуючого фактора в історії запорозького козацтва до Визвольної війни середини XVII ст. (В. О. Щербак); її політичні відносини з Кримським ханством на початку XVIII ст. (В. В. Станіславський); проаналізовано причини ліквідації Запорозьких вольностей у другій половині XVIII ст. (О. Л. Олійник) тощо.

На сторінках часопису було відтворено яскравий соціально-політичний портрет гетьмана Б. Хмельницького (В. А. Смолій); реставровано політичні образи його сподвижників М. Кривоноса, І. Нечая, І. Богуна, Є. Гоголя (Ю. А. Мищик, М. В. Сигидин, Т. Г. Яковлева, Т. Чухліб) та українських державників Д. Апостола (Н. О. Герасименко), П. Орлика (Б. Хегман) й П. Дорошенка (В. А. Смолій, В. С. Степанков). Також було висвітлено традиції Визвольної війни в соціальних та національно-визвольних рухах другої пол. XVII—XVIII ст. (В. А. Смолій); розглянуто роль Б. Хмельницького в українському державотворенні (В. С. Степанков); проаналізовано деякі аспекти його зовнішньополітичної лінії (В. А. Брехуненко, В. М. Горобець, Я. А. Федорук) та соціальної політики (Т. Г. Яковлева); порушено проблему становлення монархічної форми правління в Україні (В. С. Степанков) та впливу Хмельниччини на процес еволюції української нації (Ф. Сисин).

До важливих проблем, які дістали останнім часом висвітлення на сторінках "Українського історичного журналу", слід віднести проблему еволюції феодальних відносин в Україні на зламі середньовіччя і нового часу (О. І. Путро, В. Й. Борисенко), формування етнічного складу та генези класово-станової структури українського суспільства (В. М. Ричка, О. І. Гуржій, В. О. Шербак); становлення хлібного ринку Лівобережної України в другій пол. XVII ст. та зародження тут нових капіталістичних відносин (В. Й. Борисенко); остаточного знищення інституту гетьманства (О. К. Струкевич) і т. ін. Не можна обійти увагою і низки публікацій з історії суспільно-політичної думки України доби середньовіччя (Л. М. Пушкарьов, П. М. Сас); формування історичної самосвідомості українського народу (О. В. Антонюк); деяких питань української історії XIV—XVI ст., зокрема, розвитку волоочної поміри та копного судочинства в українських землях у складі Великого князівства Литовського (А. О. Гурбик); еретично-раціоналістичних рухів в Україні (В. І. Любашенко); місця українських земель у зовнішній та внутрішній політиці Московської держави (О. В. Русіна) та ряду інших. У світлі сьогоденних політичних інтересів навколо Кримського узбережжя актуальності набувають оглядові студії з історії Кримського ханства (В. В. Панащенко) та заселення Криму в кінці XVIII ст. (О. Ф. Гнездов).

У другій пол. 80—90-х рр. традиційно продовжувалося дослідження давньоруської проблематики. Зокрема, увагу було звернуто на такі питання, як політична культура (О. П. Толочко), духовність і традиційна свідомість Київської Русі (В. Г. Пуцько, Ю. Г. Писаренко); проблеми відносин Давньоруської держави з Візантією (О. Б. Головкин, П. Поппе); киево-новгородських зв'язків кінця XI — початку XII ст. (А. В. Куза) тощо.

В цей період помітно активізується і діяльність редколегії у справі пропаганди зі сторінок часопису історіографічної спадщини. Якщо протягом перших тридцяти років виходу "Українського історичного журналу" в ньому було передруковано лише "Вступну лекцію Д. І. Яворницького про значення українського козацтва, прочитану студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р." (1968, № 7), то за останнє десятиріччя в рубриках "З історіографічної спадщини" та "По сторінках доживотної періодики" на суд сьогоденного читача були представлені оснащені ґрунтовними передмовами та коментарями праці В. Б. Антоновича та В. А. Беца "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах", І. Боршака "Гетьман Пилип Орлик і Франція", М. С. Грушевського "Велика, Мала і Біла Русь" С. Венгрже-новського "Свадьба Тимоша Хмельницького", М. П. Драгоманова "Пропащий час: українці під Московським царством. 1654—1876", П. С. Єфименка "Калнишевский, последний кошевой запорожской Сечи", М. І. Костомарова "Мысли о федеративном начале в Древней Руси", "Князь Володимир Святий", "Мазепа" та "Мазепинцы", В. Липинського "Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті", Й. Й. Ролле "Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века", В. Січинського "Чужинці про Україну", А. Яковліва "Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках" тощо.

В рубриці "Документи та матеріали" були надруковані нові джерела про загибель О. Довбуша й Коліївщину; протокол допиту С. Гаркуші; матеріали до біографії Б. Хмельницького та його універсал м. Слуцьку; невідомі листи Я. Соколовського і Т. Хмельницького; документальна розповідь А. М. Членова "Шестибожна князя Володимира"; "Київський літопис першої чверті XVII ст." та "Львівський літопис і Острозький літописець"; "Дневник военных действий русской армии под Полтавой"; "Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гет-

маном о востановлении разных старинных прав Малороссии”, а також тематичні огляди джерел з українського середньовіччя.

На сторінках журналу регулярно вміщуються розробки з української дипломатики, геральдики та нумізматики, історичної метрології та бібліографії, сфрагістики та генеалогії, студії з історичного краєзнавства та пам'ятниковознавства.

Останнім часом помітно активізувалася робота в галузі історіографічних досліджень. Сьогодні історіографічні огляди літератури з середньовічної проблематики позбавлені ідеологічного тиску і засвідчують якісно новий рівень української історіографічної школи.

Стислий обсяг статті змусив відмовитися від детального аналізу публікацій журналу з історії феодальної доби в Україні, показу боротьби поглядів, ідей та гіпотез, а обмежитися лише визначенням основних напрямів дослідницьких інтересів авторського колективу. Втім, навіть такий побіжний підхід дозволяє заперечити зведення часопису (принаймні у перші десятиліття) до рівня “провінційного партійно-пропагандивного видання, яке не заслуговує на назву історичного журналу”⁶. Навпаки, і здобутки, і недоліки, які мали і мають місце в його роботі, красномовно доводять, що це багатопроblemне видання всі сорок років свого існування було “своєрідним барометром стану науки, тих зрушень, які в ній відбуваються”⁷. Це стосується як тематичного добору матеріалів, так і визначення пріоритетів та координації наукового пошуку, рівня фахової майстерності авторів та редакторів, розширення творчих контактів (останнім часом помітно зросла орієнтація на залучення до співробітництва з журналом медієвістів не лише ближнього, а й далекого зарубіжжя).

Становлення нової медієвістичної школи в Україні саме як школи академічної (цей процес започатковується в кінці 80-х — на початку 90-х рр.) в черговий раз зумовило нове розміщення акцентів в справі репрезентативності української історичної науки, коли пріоритетність західних українознавчих центрів змушена була поступитися на користь наукових інституцій України. Відповідно новий виток історіографічного розвитку висунув і нові завдання перед “Українським історичним журналом”. Перед ним відкрилися реальні можливості скоригувати свою публікаторську діяльність на користь справді наукових дослідів високого теоретичного „атунку, піднятися від популяризації накопичуваного фактичного матеріалу до рівня методологічного органу українських науковців. В світлі нових завдань, що постали перед українською медієвістикою, редколегії “Українського історичного журналу” варто було б подумати над тим, щоб започаткувати саме на шпальтах часопису широкі теоретичні дискусії з назрілих питань методики та методології, які потребують свого нагального вирішення. Насамперед мова йде про впорядкування понятійного апарату, яким сьогодні оперують історики-медієвісти; визначення хронологічних меж середніх віків як у загальносвітовому контексті, так і стосовно характерних для цієї доби процесів в Україні. Адже з цього вузлового аспекта медієвістики як науки сьогодні не існує будь-якої сталості, що неминуче вносить плутанину у питання, яким саме матеріалом повинна оперувати медієвістика; дослідження з якою хронологічною амплітудою слід заносити у її доробок.

Зауважимо, що довгий час сам термін “медієвістика” застосовувався в світовій історіографічній практиці здебільшого в якості дефініції, під якою розумілися дослідження з західноєвропейського середньовіччя. Власне, в своєму первинному значенні він і був уведений в арсенал історіографічних понять, як синонім терміну “середні віки”, для означення особливого періоду в історії Західної Європи, хронологічно окресленого часом від падіння Римської імперії (V ст.) до відкриття Америки (1492 р.)⁸. Згодом ці рамки розширюються до середини XVII ст. —

межі, що відділяє середні віки від нової історії людства, початок якій поклала серія буржуазних революцій в країнах Західної Європи. Одночасно в спеціальних працях зустрічаються міркування щодо умовності такої періодизації⁹. Зокрема, О. Л. Вайнштейн продовжує цю граничну межу до останньої чверті XVIII ст., тобто, до Великої французької буржуазної революції¹⁰. "Поняття середні віки, — зазначається в "Советской исторической энциклопедии", — виникло і розроблялося історичною наукою на матеріалах європейської історії, у відношенні інших народів цей термін застосовувався звичайно лише тоді, коли їх історія перепліталася в середні віки з історією європейських народів"¹¹. З часом під терміном "середні віки" починають розумітися певні культурні та політичні особливості, характерні для даного періоду розвитку людського суспільства¹². Причому, якщо західноєвропейські гуманісти XV—XVI ст. наповнювали середньовіччя негативними рисами в порівнянні з античною цивілізацією, то їх наступники, навпаки, вбачали в цій добі ознаки певного прогресу у суспільному житті¹³. З XVIII ст. термін "медієвістика" застосовується для означення спеціальної галузі історичної науки, яка займається вивченням історії середніх віків. І коли у європейській науці під цією дефініцією розумілося не тільки дослідження зовнішньої, а насамперед середньовічної історії власних країн, російська, а за нею й радянська історіографія (у руслі яких змушений був розвиватися український історіографічний процес) застосовували термін переважно в тих випадках, коли мова йшла про середньовіччя в країнах Західної Європи, датуючи цю добу V — серединою XVIII ст.¹⁴ Для означення ж аналогічних процесів в Україні, як правило, застосовувалися поняття "вивчення середньовічної історії України" чи "історії України доби середньовіччя". Чи не вперше термін "українська історична медієвістика" офіційно вводиться в арсенал української історіографії у 1989 р. під час роботи "круглого столу" в м. Кам'янці-Подільському¹⁵. На користь його застосування промовляє факт сприйняття історії України як невід'ємної складової загальноєвропейського історичного процесу.

Як бачимо, при визначенні хронологічних меж середньовіччя мова йде не більше, не менше, як про майже 300 років розвитку людської цивілізації, котрі змушені ділити між собою (здебільшого керуючись лише власними уподобаннями) фахівці-медієвісти та дослідники історії нового часу. Менш поширеною в науці є точка зору, що під медієвістикою слід розуміти дослідження феодальної стадії розвитку суспільства. Принагідно зазначимо, що кілька років тому склалася (і досі ще не переборена) загрозлива тенденція щодо вилучення з наукового вжитку цілком правомірно існуючого протягом кількох століть поняття "феодалізм", за яким криється досить емке означення сукупності чітко визначених політичних, соціальних, економічних та культурних закономірностей, що тривалий час зумовлювали поступ історії. Зауважимо, що його запровадження в практику історичного студіювання відбулося кількома століттями раніше від насадження в науці марксистсько-ленінської методології (відмовою від якої і пояснюється зневажання означеної дефініції), отже, не мало нічого спільного з її понятійним апаратом, зокрема, формаційним поділом історичного процесу. З іншого боку, підміна терміну "феодалізм" на "середні віки", "середньовіччя" унеможливорюється ще й тією обставиною, що два ці поняття не є абсолютно тотожними хронологічно, оскільки елементи феодалізації спостерігаються в окремих регіонах світу як на більш ранньому (давній світ), так і більш пізньому (новий і навіть новітній) цивілізаційних рівнях розвитку. Як "історично зумовлений час з характерними особливостями і складностями", який "залишив багату спадщину", розцінював майже тисячолітній період феодалізму в Україні Ф. П. Шевченко. "Вивчення цього

історичного періоду, — наголошував вчений, — дає можливість глибше і всебічно вивчити і оцінити те, що відбувалося в наступні часи”¹⁶. Отже, феодалізм, як історична дефініція, має цілком законні підстави для подальшого існування в арсеналі наукової термінології. І саме “Український історичний журнал” міг би стати ініціатором повернення цієї важливої дефініції в науку, але вже на якісно новому рівні.

Редакційному колективу слід було б активніше діяти у напрямі залучення наукового загалу до широкого обговорення на журнальних сторінках дискусійних моментів у висвітленні вузлових проблем з історії українського середньовіччя, на кшталт диспуту навколо нової концепції передісторії Київської Русі (1981, № 10), налагодити систематичне інформування читача про основні напрями наукової діяльності вітчизняних і закордонних медієвістичних центрів. З урахуванням всіх цих моментів та за умови усунення існуючої диспропорції у кількісному розподілі між публікаціями з історії середньовіччя та нового часу і проблематики новітньої доби “Український історичний журнал” не тільки збереже, але й примножить надалі свій науковий пріоритет як спеціалізованого академічного видання, “покликаного бути трибуною останніх досягнень національної історіографії”¹⁷, ареною для фахового загартування вже визнаних дослідників, пропуском у науку молодого інтелектуального потенціалу.

¹ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1988. — № 12. — С. 121.

* Автор дотримується тієї точки зору, що під медієвістикою слід розуміти галузь історичної науки, яка вивчає стадію феодалізму в цивілізаційному розвитку людства. За умов специфіки еволюції феодальних відносин в Україні за граничну межу варто вважати час остаточної ліквідації української державності та економічного і політичного підпорядкування України Російській імперії, тобто останню чверть XVIII ст.

² Шевченко Ф. П. Зв'язок історичної медієвістики з іншими галузями знань // Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський. Травень 1989 р.). — К., 1990. — С. 11—18.

³ Винар Л. “Український історик” і сучасний стан української історичної науки. — Нью-Йорк; Мюнхен. — 1980. — С. 10.

⁴ Там же.

⁵ Історичні джерела та їх використання. — Вип. 1. — К., 1964. — С. 4.

⁶ Винар Л. Назв. праця. — С. 8.

⁷ Шевченко Ф. П. “Українському історичному журналу” 10 років // Укр. іст. журн. — 1967. — № 6. — С. 4.

⁸ Див.: Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. — Т. 70. — СПб., 1902. — С. 494—558; Т. 61. — СПб., 1900. — С. 348—349; Советская историческая энциклопедия. — Т. 13. — М., 1971. — С. 765—766 та ін.

⁹ Данилова Л. В. К итогам изучения основных проблем раннего и позднего феодализма в России // Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР: Сб. статей. — М., 1962. — С. 41.

¹⁰ Вайнштейн О. Л. Историография средних веков. — Л., 1940. — С. 7.

¹¹ Советская историческая энциклопедия. — Т. 13. — С. 766.

¹² Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. — Т. 61. — С. 349.

¹³ Див.: Конрад Д. И. “Средние века” в исторической науке // Конрад Д. И. Запад и Восток: Статьи. — М., 1966. — С. 96—97.

¹⁴ Див., наприклад: Советская историческая энциклопедия. — Т. 9. — М., 1966. — С. 24; Радянська енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 1971. — С. 109.

¹⁵ Див.: Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки. (Кам'янець-Подільський. Травень 1989 р.). — К., 1990. — 126 с.

¹⁶ Шевченко Ф. П. Зв'язок історичної медієвістики з іншими галузями знань. — С. 11.

¹⁷ Інтерв'ю головного редактора “Українського історичного журналу” академіка НАН України В. А. Смоля // Укр. іст. журн. — 1995. — № 5. — С. 5.